

יד הרוקמת באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט לרבקה ברוט בראי תרבות הילד בישראל

מאת

טליה דיסקין*

מבוא

על עטיפת ספר הביכורים העיוני של רבקה ברוט, **באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט, משפטים של יהודים משתפי פעולה עם גרמנים**, מופיע העתק של תצלום ישן ובו קבוצת אנשים עומדת במקובץ. התצלום לוכד דריכות קפואה; הוא קטוע לרוחבו ומראה רק את חזותיהם, בטניהם וידיהם של המצולמים, הנתונים במעילי חורף. במיוחד בולטת בו תנועת ידיים מתואמת של שלושה אנשים: ידו של הראשון מצביעה בנחישות על ידו של השני; השני, האדם שעליו מצביע הראשון, טומן בכיסו השני את ידו האחרת, כמו מנסה לתפוס מחסה ממה שעוד צפוי לו; ואילו השלישי אווז את ידו של השני, זו שבתוך כיס המעיל, שלא תוכל לחמוק. שלא יוכל יחמוק.

תמונה זו, כך אנו לומדים מההסבר שבתוך הספר, היא של שוטר יהודי העוצר קאפו לשעבר, והיא לקוחה ממחנה העקורים ציילסהיים, שהוקם בגרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה בשליחות ארצות הברית, אחד מני אחרים כמותו שהוקמו כדי לטפל בהמוני פליטי השואה שגדשו עתה את אירופה החרבה. בצירוף האדם השלישי, זה שמחזיק את ידו של הנאשם, היד שבכיס המעיל, התצלום הזה משקף את הפוטנציאל הדרמטי ביחסים בין בני אדם במרחב שיתוף הפעולה של יהודים עם הנאצים – של מאשימים, נאשמים ואחרים.

כמו תמונה מקוטעת זו, שיש בה, באורח פרדוקסלי, כדי למקד את המבט בתופעה המורכבת של שיתוף הפעולה של יהודים במחנות ההשמדה עם צורריהם, כך גם טקסטים לילדים שהופיעו בישראל שלאחר השואה מספקים עליה מבט שבור. מאמר זה סוקר את ספרה של ברוט, ומתרכז בתעיות שאפיינו את הצגת התופעה של שיתוף הפעולה לילדים יהודים-ישראלים, "צברים", לאחר קום המדינה. באמצעות העיסוק בטקסטים לילדים, המאמר מצביע על הקושי בטיפול בתופעה אל מול קהל יעד צעיר, שחוזה את מחלות הילדות של המדינה עולת הימים ונלווה לעיסוק המשפטי בנושא, לפחות במסגרת המדינתית.

---

* פוסט דוקטורנטית, מלגאית קרייטמן, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

למאמר שני חלקים עיקריים. ראשית, המאמר סוקר את ספרה של רבקה ברוט ומציג את טיעוניה. בהמשך, המאמר דן בשני מופעים נדירים של הנושא בתרבות הילד של שנות ה-50 וה-60 בישראל: האחד לקוח מתוך מדורו של יוסף וולק מ"הצופה לילדים", "מה דעתך?/לדעתך...", שבו הציג וולק בפני קוראיו שאלות בנושאי משפט ומוסר, ביקש את תגובותיהם ולעיתים גם התייחס אליהן מעל דפי העיתון; האחר – סיפור בהמשכים מאת שרה נשמית (שנר), שראה אור בתקופת משפט אייכמן בעיתון "הארץ שלנו", והציג את תלאות השואה מבעד לעיניו של ילד שחווה אותה על בשרו, ובתיווך סב, שהקריא את יומן הילד לשני ילדים ישראלים (אחד מהם, נכדו) וסיפק להם ביאורים אגב הקריאה – בין היתר על תופעת שיתוף הפעולה. שני מקורות אלה עסקו בסוגיה מזוויות שונות, והדיון בהם בזיקה למחקרה של ברוט שופך אור על היחס לתופעת שיתוף הפעולה בחברה הישראלית בכלל, ועל האופן שבו תווכה התופעה בתרבות הילד בפרט.

א. באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט – ספרה של רבקה ברוט

הספר הוא עיבוד של עבודת הדוקטור שכתבה ברוט בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב בהנחיית ליאורה בילסקי ודייב מאירס (מאוניברסיטת UCLA). הוא מתאר ומנתח מסכת שואה ומשפט מרתקת ומטלטלת על אודות ההתמודדות המשפטית עם תופעת שיתוף הפעולה של יהודים עם הנאצים בתקופת מלחמת העולם השנייה, תופעה יהודית שהמחקר טרם דן בה באופן מקיף ושהינה בעלת זיקה לשאלות על טיבו של המשפט בהקשרים היסטוריים ותרבותיים, על היסטוריה והיסטוריוגרפיה, על המוטיבציות לפעולה של חברות בעת שיקום ובניית זהות לאומית, וגם על טבעו של האדם באשר הוא במצבי קיצון, וכל אלה בהקשר שאין לו אח ורע בהיסטוריה האנושית.

רתיעת המחקר מהעיסוק בסוגיה זו מובנת בשל הדילמות המוסריות הטמונות בה, אלה שהפכו אותה, כמו שהמחברת כותבת בפתיחה, לסוג של טאבו. סיבה אחרת לרתיעת המחקר מהנושא נובעת אולי גם מן התפיסה הנפיצה שהתקבעה עם השנים כי משתפי הפעולה עם הנאצים היו אכן "משתפי פעולה" במלוא מובן המושג: מי שניתנה בידיהם הברירה, אך בכל זאת בחרו להצטרף לצורר ומילאו את תפקידם מתוך הזדהות עימו. מכל מקום, ברוט אינה שופטת את התופעה עצמה; היא אינה נרתעת מלהצביע על כך שחלק ממשתפי הפעולה ניצלו את מעמדם לרעה, אך גם אינה מסנגרת על משתפי הפעולה או מציגה אותם כקורבנות שייצגו עמדה של מעונים שהאוטונומיה נגזלה מהם לחלוטין. בפועל, היא כותבת, לא היו משתפי הפעולה מקשה אחת, דרכי פעולתם היו שונות ואף לא עקביות, וקשה להעריך בדעבד, דווקא כי "האזור האפור" (בעקבות פרימו לוי, שהטביע את המושג במקור),¹ היה מתחם מוסרי שבו היה בלתי

1 למשל פרימו לוי **השוקעים והניצולים** 27 (מרים שוסטרמן-פדובאנו מתרגמת, 1991).

אפשרי להעריך או לשקול באופן חותך את הטוב והרע. האפור האמיתי, הרי, אינו מונוכרומטי באמת, ואינו מורכב אף רק משחור ומלבן, אלא מהווה ערב רב של צבעים. כפי שגם הסבירה ברוט בריאיון שנערך עימה בעיתון "הארץ" לרגל יציאת הספר, לא מזמן :

בתוך "האזור האפור" חיים ופועלים ה"קורבנות המורכבים". המציאות של מעשי הזוועה ההמוניים ושלטון הטרור המתמשך טשטשו את הגבול בין קורבן למבצע העבירה, וכך בעצם נוצר סוג מיוחד של קורבנות [...] אנשים שהיו קורבנות של מערכת של דיכוי ואלימות אבל בה בעת פגעו בקורבנות אחרים.²

הספר, המבקש להתחקות אחרי ההתמודדות המשפטית עם התופעה המורכבת של "האזור האפור", מחולק לשלושה שערים. השער הראשון מציג את הרקע ההיסטורי והמשפטי לפעילותם של היהודים העקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה. הוא מתאר את המבנה המוסדי שלהם, שאופייין, בצד חתירה אקטיבית לפעילות לקראת מדינה יהודית עתידית שתקום, גם בהתארגנויות חיים ייחודיות שסימנו את "עבודת ההווה", קרי את הסדרת חיי היום-יום של הניצולים ששיקמו זה עתה את מסגרות החיים שלהם. השער עוסק במבנה החיים היהודיים במחנות, ומאיר את העובדה שלצד הסדרת תחומי הבריאות, החינוך, הדת, העיתונות, הספורט, התאטרון והפוליטיקה, התבטאה התפיסה האוטונומית של היהודים במחנות גם בהקמת מערכת משפט יהודית עצמאית. שער זה מצביע על תפיסתם העצמית של היהודים לא רק כקורבנות חסרי מדינה ואזרחות, אלא כקבוצה לאומית שתפסה עצמה כבעלת אוטונומיה, זהות וגם זכויות שיש לפעול להשגתן. עיקרו של שער זה הוא בית הדין לרהביליטציה, שעסק ב"טיהור מידות" חברתי וציבורי, שהקימו היהודים כדי לבוא חשבון עם מי שלפי התפיסה חטאו כלפי העם היהודי – בעלי תפקידים כגון יודנראטים, שוטרי גטו, ראשי בלוק, קאפו וראשי מחנה – ואת דרכם של שופטיו בשיקום הקהילה היהודית שלאחר השואה. לבית הדין לרהביליטציה, כפי שמתארת ברוט, נועד בהקשר של תופעת שיתוף הפעולה תפקיד : לבער את הרע, להקיא ולהוקיע את מי שחטאו מן הקהילה היהודית המתהווה, ולעצב את גבולות ההשתייכות אליה, גם אם בהיעדר סמכות טריטוריאלית מדינתית רגילה וכללים אחרים מן הדין הפלילי הקלאסי, שכופפו לצורך העניין, ותוך גיוס העיקרון ההלכתי לגבי "דין מוסר", שהתפתח בקהילות הגולה היהודיות לכדי איסור על שיתוף פעולה של יהודים עם השלטונות הזרים, מסוגים שנחשבו לפוגעניים כלפי הקהילה.

2 עופר אדרת "גזר הדין: סילוק מהעם היהודי. אחרי עשרות שנים, משפטי הקאפואים יוצאים לאור" הארץ Online 21.8.2019, www.haaretz.co.il/magazine/the-edge/premium-MAGAZINE-1.7725705

מבחינה ארגונית-משפטית בזמן אמת מדובר היה בפרויקט אדיר, בעל שורשים יהודיים וכוונה כלפי העתיד, ובלשונה של ברוט:

הרעיון בדבר ערכאה מרכזית שתחלוש על עשרות אלפי היהודים המפוזרים בשטח גאוגרפי עצום, כשלרשותם אמצעי תקשורת מועטים ומוגבלים וחלקם הגדול נתון ראשו ורובו במאמץ להתגבר על תנאי החיים הקשים בהווה ובניסיון לתכנן את החיים העתידיים, מרתק ומלהיב את הדמיון המשפטי. במקום ובזמן הזה יצא לדרך מהלך משפטי נועז, בעל פוטנציאל להרתיח עוד יותר רגשות סוערים אך גם להשליט סדר ולייצבם, אך חשוב מכך, מהלך שלפי תקוות הוגיו יישא מסר למנהיגי העתידיים של העם היהודי.³

השער השני בספר מציג את המשפט במדינת ישראל בהקשר של תופעת שיתוף הפעולה. הוא מנתח באופן דקדקני את החוק שיוחד לעניין זה – החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם (1950) – ומצביע על כך שהחוק לא היה כה חדשני כפי שהוצג בדיוני הכנסת, שכן המשפט היהודי-קהילתי-גלוני זלג אל המשפט הישראלי הריבוני, ובמרכזו עמד העם היהודי ולא מדינת ישראל; "ציליליה החזקים של שלילת הגולה, לא הצליחו להחריש לגמרי את קולה של התרבות היהודית הגלותית", כלשונה של ברוט.⁴ בהתאם, השימוש שנעשה בו בבתי המשפט בכלל, ובהתבסס על סעיף מיוחד בו שאפשר סטייה מכללי הראיות הרגילים, פתח בפני העדים פרצה לספר את סיפוריהם ואף להעיד עדויות של אווירה שתיארו את החיים אבל לא היו ישירות ביחס לנאשמים גופם, באופן שחרג מהמישור המשפטי הצר של אשמה או חפות, ובכך עיצב נרטיבים משלהם. באמצעות הפנייה למשפטים של משפטי פעולה שהתנהלו בארץ בשנות ה-50 וה-60 מתואר בשער זה השילוב של המשפט הקהילתי במשפט המדינתי, והניסיון של משפטי הפעולה לעצב את זיכרונות השואה שלהם ולספר את סיפורם, מזה, והעדים האחרים – את סיפורם מזה, כקורבנות. בתוך כך מבואר מקומה של פרשת קסטנר בהקשר זה – שגם בה עלה נושא שיתוף הפעולה, אם כי במסגרת של משפט דיבה.⁵

בשער השלישי מוצגת השוואה בין שתי שיטות המשפט תוך התמקדות בנאשם אחד, וכן בזה – יוצא מגדר הרגיל – של שתי נשים נאשמות, שהיחס החברתי אליהן היה כאל "אחרות", למשל על ידי התמקדות בתפקידיהן המשפחתיים ובמראן החיצוני. בצד תיאור דפוסי המגדור בין כותלי בית המשפט ומחוצה לו, הניתוח

3 רבקה ברוט **באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט 108** (2019).
 4 שם, עמ' 181. ברוט עוסקת גם בביקורת על החוק, שבין היתר לא הבחין בדרגת החומרה של המעשים שנכללו בעבירות שהוגדרו בו, כך שמעשים שלא היו חמורים דיים סווגו בו כפשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות; ראו שם, עמ' 396.
 5 שם, עמ' 211–212. ראו גם להלן בה"ש 28. יצוין בקצרה כבר כאן, כי משפט גרינוולד היווה את שיאה של פרשה שבמרכזה עמד משא ומתן שניהל ישראל קסטנר, בכיר במנגנוני מפא"י והונגרי במוצאו, עם אדולף אייכמן לגבי הצלת חלק מיהדות הונגריה בתקופת השואה.

מציע קריאה קשובה בפסקי הדין ועמידה על ההבדלים (המפתיעים) ביניהם, ממנה עולה שבקהילת העקורים היה אפשר לכאורה לצפות להבנה של נסיבות החיים של משתפי הפעולה, אך לפחות במקרה המתואר נשפטה בקהילה זו משתפת פעולה לכף חובה; ואילו דווקא במשפט המדינתי הישראלי, במסגרת החוק והשיח הפלילי הקשיח, נמצאה הבנה לאזור האפור בחיי ראש בלוק אישה באושוויץ-בירקנאו. מבחינה מתודולוגית, הספר מאגד יחד גישות ושיטות מחקר שראוי כי תילמדנה במוסדות להשכלה גבוהה, בזירות שבהן מלמדים את תחום ההיסטוריה של המשפט; הבחנה בין שיטות משפט שונות על פי הקשריהן; השוואות על פי חתכים שונים – לגבי כמה נאשמים באותו בית דין; לגבי אותו נאשם בבתי משפט שונים, הדנים באותו מקרה ממש; ניתוח מגדרי שיוחד בספר זה להליכים של נשים נאשמות, בשדה שזוהה כגברי אך למעשה שימשו בו גם נשים שפיקחו עבור הגרמנים על נשים אחרות; ניתוח הרגיש לאופן שבו נשפטו בעלי מקצועות מסוימים (למשל רופאים); והתייחסויות לעדים, לשופטים ולנציגי הצדדים וכן לחיים שהתקיימו סביב המשפט, במקרה זה – הן במחנות העקורים והן במדינת ישראל בעשוריה הראשונים, בידי ובעברית.

בצד בקיאות מופלגת, ברגישות מחקרית ראויה לציון, ברוט מתבססת על התכתבויות, פסקי דין, טיוטות חוקים וחוקים, כמו גם על קטעי עיתונות וספרי זיכרונות, שאילולא גאלה אותם היו נידונים להישכח על מדפי הספריות ובארגזי הארכיונים. בשפה קולחת וחדה היא מתארת את המעבר מקהילת-מחנה-עקורים למדינה בזיקה לסיפור של משתפי הפעולה. זהו ספר מחקר חשוב, שרגיש לכלל, ליחיד וליחידה, ושרדכו אפשר לדמיין את עבודתה של ברוט בעת המחקר כהיסטוריונית-בלשית, המגלה מחדש פרשה מתמשכת (משפטי שיתוף פעולה אירעו גם לאחר משפט אייכמן) שאבק הזמן כיסה עליה, ופורשת אותה בהדרגה ובסבלנות בפני הקוראים.

מבעד לטיפול העשיר של ברוט בנושא עולה גם מורכבותה של תופעת שיתוף הפעולה. קורבנות יכלו להיות נבלים שניצלו את מעמדם, אבל גם, ואולי אף בדרך כלל, היו אנשים "רגילים", "סבירים", שרק רצו לשרוד ולכן לא סירבו לקבל על עצמם את התפקיד או התמרדו; פעולות שנדמו להיות מעשים רעים בזמן אמת יכלו להתברר בהמשך כמעשים שהיטיבו עם שאר האסירים; והתנהגויות שתוארו כפסיביות במשפטים על ידי נאשמים שרצו לגונן על קהילותיהם הסתברו בדיעבד כאקטיביות מעברו השני של המתרס, משום ששיתוף הפעולה לעיתים בכל זאת הקל על הנאצים בעבודתם. הכול בעיני המתבונן וביחס למיקומו במשפט – כחלק מהתביעה או ההגנה בו. כפי שהתבטא בעניין רופא מחנה העבודה וולנוב שבפולין, פנחס פשטיצקי, שופט בית המשפט המחוזי בארץ, בנימין כהן:

הקטגוריה שקדה לשכנענו שמיזמתו היה הנאשם נוגש את דרי המחנה, מעין משתף פעולה מדעת, אכזר וצמא דם; שעה שהסניגוריה שקדה לשכנענו שהיתה

בנאשם אישיות מוסרית של רופא נעלה הממלא את תפקידו המסוכן לטובת הכלל. ואילו אני משוכנע שזו כן זו אינן דמות הנאשם.⁶

מבט של ברוט, שבחרה לצלול לסוגיה סבוכה זו, מרחיק ראות. הוא מוסט מהידוע במחקר ומתמקד בפנינת השוליות לכאורה, נודד אל הנידח והאחר. הוא מפוכח, מפרק תפיסות כלליות, ובה בעת משחזר וכונה מהשברים תמונה די ברורה של מציאות שהייתה – ואומנם, לא כל חלקי הפאזל, אם אפשר היה להרכיב פאזל שלם כזה בכלל, היו בנמצא; ברוט מודה בענווה בחוסרים, מעלה תהיות, מסמנת את מוגבלויותיו של שדה המחקר ותובעת את מקומו של ה"אינן" בסיפור, כחלק ממנו. ביד אומנית היא טווה ורוקמת יצירה שהיא מלאכת מחשבת – פרי של מחשבה שגם מעורר מחשבה – על קהילות, מדינות, אזרחות וזהות; זיכרון, בושא, הדקדק והשכחה.

ב. עדויות לתופעת שיתוף הפעולה בתרבות הילד של שנות ה-50 וה-60 בישראל

להתמודדותה המתוחכמת והנהירה של ברוט עם הטיפול המשפטי בסוגיית שיתוף הפעולה של יהודים עם הנאצים בתקופת השואה הייתי רוצה להוסיף ולתאר ממשק אחר של תופעת שיתוף הפעולה עם היבטים חברתיים-היסטוריים, הנוגע לתחום העניין שלי בחקר עולמם של ילדים ובני נוער בזיקה לענייני משפט ומוסר, שייחודו נגזר מן התובנות – החינוכית והתרבותית – הטמונות בו, וכאן – בדגש על ההיסטוריה של ילדים יהודים בישראל לאחר קום המדינה. יש לציין כבר עתה כי ייצוגה של תופעת שיתוף הפעולה בתרבות הילד והנוער באותה עת היה דל מבחינה כמותית, ואולם משהופיעה התייחסות אליה היה בה כדי להאיר את הנושא מזווית שונה, באופן שלדעתי מפרה את דיונה של ברוט, בהעלותו מקורות נוספים חשובים לדיון ותובנות משלימות.

1. מדורו של יוסף וולק מתוך "הצופה לילדים"

דוגמה לעדות משמעותית נדירה ראשונה שמצאתי לנושא הייתה בעיתון הילדים "הצופה לילדים", שנולד בשנת 1947 ל"הצפה", עיתונה של תנועת "המזרחי".⁷ יש להקדים ולכתוב כי עיתונות הילדים של שנות ה-50 וה-60, של "הצופה לילדים" היה מעמד חשוב בה, הייתה מוצר תרבותי פופולרי, מבוסס ומוביל בתרבות הילד של

6 ברוט, לעיל ה"ש 3, עמ' 248–249.

7 במסגרת עבודת מחקר שערכתי: טליה דיסקין **משפט משלנו: חוק ומוסר בעיתונות הילדים והנוער במדינת ישראל, 1948–1958** (עבודת גמר לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים, אוניברסיטת תל אביב – הפקולטה למשפטים, 2016).

התקופה, וגם תולדה של מוטיבציות להדרכה שהוכוונו על ידי עורכים, שראו שליחות חינוכית-מוסרית בעבודתם, ושחלקם היו גם בעלי רקע ממשי בתחום החינוך. בתוך שדה זה, שנבט ברובו בתקופת המנדט הבריטי,⁸ "הצופה לילדים" אופייין בתכנים דתיים, אך בהיבטים מסוימים גם דמה לשבועוני הילדים החילוניים העיקריים בני התקופה ("דבר לילדים", "משמר לילדים" ו"הארץ שלנו"), למשל בכך שיחד עם דברי תורה מסורתיים שהופיעו בו שולבו בו תכנים ברוח חילונית-מודרנית, בשם החיבור שביקשה תנועת "המזרחי" ליצור בין חיי קודש לחיי חול.⁹

מכל מקום, הכתיבה הרלוונטית לתופעת שיתוף הפעולה בעיתון זה הופיעה במסגרת מדורו של יוסף וולק, "מה דעתך?/לדעת...". וולק (1914–2005), יליד ברסלאו, היה, בין היתר, רב, מורה ולימים פרופסור לחינוך באוניברסיטת בר-אילן וראש מכון ליאו בק.¹⁰ במדור, שבכתיבתו התמיד שנים ארוכות, נהג וולק לשאול את הקוראים שאלות בענייני מוסר, שחלקן נגעו גם בשאלות משפטיות אקטואליות. ברוח העיתון, השאלות ששאל במדורו היו לעיתים בעלות אוריינטציה דתית מובהקת, כגון מה הדין במקרה שאת היין לקידוש אפשר להשיג רק בשוק השחור של ימי הצנע, או מה עושים במקרה שבו מגלים שהשכנים מגדלים חזירים בחצרם, אך לעיתים הוא עסק בבעיות משפט ומוסר כלליות, למשל מה דינה של אישה קשת יום המקבצת נדבות חרף האיסור בדין, או מה טיבה של המחאה שאינה חתומה כחוק.¹¹ מתכונת המדור כללה התייחסויות של וולק לתגובות הילדים, ואגב ה"דיאלוג" שהתקיים ביניהם התבררו העמדות שאותן ביקש להנחיל. בחוברת אחת בחודש אפריל בשנת 1953 שאל וולק את הילדים האם מותר מבחינה מוסרית לשחק עם ילד שאביו שימש כקאפו בתקופת השואה. כך כתב וולק:

-
- 8 "דבר לילדים" ראה אור כמוסף ל"דבר" בשנת 1931 והופיע פיזית בנפרד ממנו בשנת 1936; "משמר לילדים" הופיע לראשונה כחלק מ"על המשמר" בשנת 1943, ובנפרד פיזית ממנו בשנת 1945, ו"הארץ שלנו" החל להתפרסם בשנת 1951.
- 9 לדיון מוקדם ומקיף בעיתונות הילדים החילונית של התקופה ראו רימה שיכמנטר **חבר מנייר: עיתונות ילדים ישראלית בעשור הראשון למדינה** (2014).
- 10 ראו גם את זיכרונותיו: יוסף וולק **כיום אתמול: מסות, מאמרים וזכרונות** (1997). אגב, מעניין לציין שליאו בק (1873–1956), שבראש המכון על שמו עמד וולק, שיתף פעולה עם הגרמנים, וראו חנה ארנדט **אייכמן בירושלים: דוח על הבנאליות של הרוע** 128 (אריה אוריאל מתרגם, 2000) (להלן: "אייכמן בירושלים").
- 11 על היין והשוק השחור: יוסף וולק "מה דעתך" **הצופה לילדים** 12.12.51, 149; והתשובות: שם, 17.1.52, 229; על החזירים: שם, 28.10.53, 107; והתשובות: שם, 25.11.53, 173. לעניין החזיר והקשר שלו לתרבות הילד ראו גם אצל דפנה ברק-ארו **חוקים וחיות אחרות: דת, מדינה ותרבות בראי חוקי החזיר** (2015). בפרט ראו שם, בעמ' 41, את התייחסותה לסיפור "התיש אצל הספר", שבמקור היה אצל אריך קסטנר – חזיר. על הקבצנית: **הצופה לילדים**, 1.10.52, 38; והתשובות: שם, 5.11.52, 98; על המחאה שאינה חתומה כחוק: שם, 10.12.57, 10; והתשובות: שם, 7.1.58, 6.

חברנו יוסף עלה ארצה מגרמניה לפני שנתיים. כשבא אלינו, דמה למפלצת. נכרו בו סימני עזובה. בקשי הדרכנוהו לילד עליז וגלוי לב. אך דבר אחד הסתיר מפנינו ולא ידענו מהו. יום אחד נודע לנו, שאביו של יוסף היה "קאפו" במחנה רכוז וגרם למותם של יהודים רבים. הידיעה הממה אותנו ולא ידענו מה לעשות. הנמשיך לשחק אתו כעם אחד הכתה או נחדל מלדבר אתו. מה נעשה? מה דעתך?...¹²

מהשאלה ב"הצופה לילדים" על הילד המוזנח, שמן הכתוב בה עולה כי השתקם בעיקר בהשפעת חברי קבוצת השווים שלו, אפשר להבין שההנחה לגבי מעשיו של האב הייתה שהם היו חמורים. לא הוסברו בה הרקע, ההקשר ואפילו לא המעשים עצמם. האב שהוצג בשאלה היה קאפו "גנרי", כזה שמוכן מאליו היה לגביו כי הוא נהג שלא כשורה, כאילו היה מדובר בפעילות פלילית "רגילה", שנעשתה במהלך החיים השוטף ולא במציאות של השואה. עניין זה מתחדד לאור התוכנה שברור שהמקרה הינו מומצא, קרי – הייתה זו שאלה היפותטית ששאל וולק את הילדים, ואף כי יכלו להיות לה יסודות הנטועים במציאות, היא נוסחה ועובדה כרצונו (באופן המזכיר את מדורה של יענה גונן, המופיע בשנים האחרונות ב"הארץ" והמיועד לקוראי העיתון המבוגרים, "מחלק מוסר", וכתובה אחרת ברוח דומה).¹³

מה היה תוכן התשובות שהתקבלו במערכת, בתיווכו של וולק? ובכן: מיעוט המגיבים הצעירים, בני כיתות ה'-ו', המליצו להחרים את יוסף כליל, בטענות כי לכשיגדל יהיה לקאפו [כלומר, בחזקת בוגד, ט"ד] כמו אביו, או שבעצם משחקם של הילדים האחרים עם בנו יחוש האב כי מעשיו יסולחו, עניין שהוצג כשלילי בתכלית. בצד זאת, רוב המגיבים טענו לזכותו של הילד; היו מביניהם כאלה שאפילו כתבו מפורשות כי האב היה שלוח הגרמנים בלבד. מרבית הילדים קבעו שהילד אינו אשם במעשי אביו ולכן אין להטיל על הילד את העונש החברתי, אחדים גם תוך נימוק דבריהם מתוך המקורות: היו מי שכתבו כי איש בחטאו יומת, וכן כי ה' פוקד עוון אבות על בנים – כך שלא להם להכריע בעניין.¹⁴ אבל למרות גילויי החמלה כלפי הילד, בנו של הקאפו לשעבר, וזו הנקודה המעניינת – רובם המכריע של הילדים, בהכשירם את הילד למשחק, הניחו כעניין שבעובדה, שאין להרהר אחריו, שמעשי האב היו קשים וחמורים; הם כתבו כי כשעשה האב את "מעשיו הרעים" היה הילד עוד קטן, הפגינו חשדנות לגבי כך שהבן הסתיר את מעשי אביו, הדגישו את הכושה שוודאי הילד חש וכד'.

זאת ועוד. בדיון שפיתח וולק עצמו בעקבות התשובות שקיבל, בקולו כמורה הדרך במדור, כתב כי צריך להיות נתק בין מעשי האב לבין בנו, הן מתוך אופטימיות והן

12 שם, 8.4.53, 440; והתשובות: שם, 6.5.53, 502–503.

13 מדורה של יענה גונן הארץ – מחלק מוסר: www.haaretz.co.il/blogs/musar.

14 לגבי העיקרון הראשון, נכתב בתנ"ך בכמה הזדמנויות: דברים כד 16, מלכים ב יד 1–6, יחזקאל יח; ולגבי העיקרון השני – באורח חופף לעיתים – כך: בשמות לד 7, שמות כ 5, במדבר יד 18, דברים כד 17, יחזקאל יח 20.

מתוך טיעונים שהתבססו על המקרא והתמקדו בפסוק התנ"כי "אבות אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה"¹⁵, הקושר את האחריות של אדם למעשי אבותיו, ומערער על יסודות תפיסת הגמול המקראית: אכילת הבוסר משולה בפסוקים לחטא, וקהות השיניים לעונש. הדיון ב"הצופה לילדים" שפיתח וולק התמקד בשיניהם המטפוריות של הילדים, שבהתקוותן לא חפץ, וחתר להעביר להם מסר דידקטי המבוסס על פסוקים מן המקורות ומכוון לאחריות אישית: ראוי שמעשי האב לא ישפיעו על הבן. ואולם, גם כאן, ושוב, זו הנקודה החשובה – בתווך נותר האב; אותו אב קאפו, שוולק כנראה לא סבר שצריך לתת לו במה ממשית כדי להציג את הצד שלו, צד שלו הייתה ניתנת לו במה היה אולי מנצל אותה כדי להסביר הסברים ברוח אלה שברוט פורשת לגבי האזור האפור של שיתוף הפעולה, זה שעל פי חוקי הפלואידיים ונעדרי הצדק נאלצו משפתי הפעולה לא פעם לנהוג.

2. "זה קרה לאמך ולאביך, בני" מאת שרה נשמית

ייצוג משמעותי נוסף – ועם זאת, שונה באופיו – לתופעת שיתוף הפעולה בעיתונות הילדים של התקופה התרחש בקפיצה גדולה למדי על ציר הזמן, כעבור כשמונה שנים, בעת משפט אייכמן. כידוע, בשדה החינוכי הייתה למשפט אייכמן משמעות רבה. למרות, ואולי בגלל, התכנים שעלו בו במרוכז, ולנוכח עוצמתו והעובדה שהוא ריתק את אזרחי המדינה, הבינו אנשי חינוך, ואפילו כאלה שעסקו בחינוך לגיל הרך, כי לא יוכלו להסתיר מהילדים את דבר-קיומו. למעשה, הוא חדר גם ללא תיוכם הישיר של המבוגרים לשגרת חייהם של הילדים, שהיו מודעים לו באופן ער. כפי שסיפרה מעל דפי העיתון "דבר הפועלת" הגנת חוה ורבה (שהייתה גם אימה של שופטת בית המשפט העליון בדימוס, דורית ביניש) בכתבה שעסקה בתיווכה של אקטואליה לילדי הגן בארץ:

אין אנו עושות מאמצים מיוחדים [...] לנהל [שיחות] עם ילדים על מאורעות אקטואליים דווקא, אך מטרתנו היא גם לא להעלים מהם את המציאות, כי אחרת היא תרדוף אותם. בזמן משפט אייכמן, למשל, ראינו את הילדים בעצמם "מביימים" את המשפט. אחד הילדים, שהסכים לשחק את תפקיד אייכמן, ישב כנאשם, והאחרים השתמשו בביטויים ששמעו ברדיו, כמו "יא-וואהל" או "רכבת המוות". ילדים שנודמן להם לראות את פרצופו של הצורך ביומני הקולנוע, אף חיקו את תנועותיו והרכיבו את משקפיו...¹⁶

בדומה, גם הילדים הגדולים נחשפו למשפט. מי שגדלו בשנים ההן מספרים כי היו שבים מבית הספר ומאזינים למשפט ברדיו, או עוקבים אחריו בעיתוני הילדים של התקופה. בתוך עיתונות הילדים בת הזמן, שהייתה כנזכר אמצעי תקשורת משמעותי

15 ירמיהו לא 28; יחזקאל יח 2.

16 חוה ורבה "בין הורים למחנכים" דבר הפועלת נוב' 1961, 374.

בעבור צעירים, הופיע ייצוג מעניין במיוחד למשפט, ובתוכו לתופעת שיתוף הפעולה, במסגרת הסיפור לילדים "זה קרה לאמך ולאביך, בני", מאת שרה נשמית, שפורסם ב"הארץ שלנו" בעיתוי של משפט אייכמן, עת התנהל, בזמן אמת.¹⁷ את הסיפור כתבה שרה שר (1913–2008), שנולדה בליטא כשרה דושניצקי.¹⁸ שם העט שאימצה – נשמית – התבסס על שם נעוריה – "דושה", שבשפות הסלאביות פירושו "נשמה". היא הייתה ניצולת שואה, ממקימי קיבוץ לוחמי הגטאות ופעילה ביותר בנושא של הנחלת זיכרון השואה לילדים ובני נוער.¹⁹

את תקופת משפט אייכמן תפסה נשמית כהזדמנות להנחיל לילדים את תודעת השואה, אשר היה לה, כאמור, גם פן אישי: היא החזירה אותה גם לילדותה שלה, שהייתה נטועה בחוויות מן הגולה, עוד לפני שנמחתה מעליה יהדות אירופה. קשריה בקיבוץ לוחמי הגטאות ובתנועה הקיבוצית הובילו אותה להשתתף ביוזמות חינוכיות נוספות קשורות; כך החוברת "השואה והמרד", חוברת עם חומר ביבליוגרפי על הנושא שהופקה בחשוון תשכ"א, נובמבר 1960, שיצאה במדור לבתי הספר של הקיבוץ המאוחד,²⁰ וכן ספר לימוד שראה אור לאחר פתיחת המשפט. את ההקדמה לספר זה חתמה במילים הבאות, המעלות על נס את המשפט ואת התובע, גדעון האוזנר:

משפטו של אדולף אייכמן, הנערך בימים אלה בפני בית-הדין המחוזי בירושלים, חולל תמורה מרחיקת לכת ב"תודעת השואה" של העם היהודי. הוא גם הצעיד קדימה את חקר תקופת השואה, וודאי יעשיר גם את הספרות העברית על נושא זה. כאשר יפורסם הרו"ח המלא על המשפט ודאי יהיה בו כדי לספק חומר לימוד והדרכה לכל העוסקים בשנות החורבן של יהדות אירופה. במיוחד ימלא תפקיד חשוב נאום-התביעה של היועץ המשפטי מר ג ד ע ו ן ה א ז נ ר, שנתן תמונה כוללת על אשר עולל לנו הנאציזם

17 שרה נשמית "זה קרה לאמך ולאביך, בני" **הארץ שלנו** 25.4.61; 3; 2.5.61; 8; 9.5.61; 5; 16.5.61; 10; 23.5.61; 7; 30.5.61; 6; 6.6.61; 5; 13.6.61; 4; 20.6.61; 5; 27.6.61; 4; 4.7.61; 8 (חוברות 32–42 בהתאמה).

18 לזיכרונותיה ראו שרה שר-נשמית **ואל המנוחה לא באתי...** (1986), וכן במאמר המשך שבו כתבה כי לא השלימה את זיכרונותיה בספר מפחד השלטונות מאחורי מסך הברזל, שמה יתנכלו לבני משפחה שעדיין חיו בליטא בזמן הוצאת הספר: "הפרק החסר" **עדות** יד 86 (1996).

19 אל הקגון הספרותי נכנסה שרה נשמית בזכות ספרה **הילדים מרחוב מאפו** (1959), שאת הוצאתו לאור ליוותה לאה גולדברג כעורכת. "הילדים מרחוב מאפו" היה אחד הספרים הראשונים לילדים שיצאו במדינת ישראל ועסקו בשואה, והוא התמקד בחייהם של ילדים יהודים מקובנה שבליטא בתקופת השואה. בעקבות "הילדים מרחוב מאפו" זכתה נשמית להערכה ולחיבוק ממסדי; הספר ראה אור במהדורות רבות, נלמד בבתי הספר ונחשב שנים ארוכות ל"ספר שואה" בולט לילדים. ראו זמיר בן-דוד "על סיגנונה של שרה נשמית" **עדות** יב 181 (1995).

20 **השואה והמרד** (1960) [ארכיון לחינוך יהודי ע"ש אביעזר ילין מיסודה של הסתדרות המורים, 4.216/12].

ברחבי אירופה הכבושה. כמו כן יש לייחס ערך רב לעדויות שהושמעו במשפט וטרם פורסמו באורח מוסמך.²¹

"זה קרה לאמך ולאבך, בני" הייתה סדרה בהמשכים שנכתבה במתכונת של "סיפור בתוך סיפור": יומנו של ילד מתקופת השואה המתווך לילדים "צברים" בתקופת משפט אייכמן בידי סב מבוגר.²² מבחינת דגם הכתיבה הספרותי כלל הסיפור דיכוב פעיל של ניצול שחווה ילדות בשואה (אם כי במקרה זה – בבגרותו), המזכיר מבחינה זו ניסיונות תיווך מוקדמים אחרים של סופרים שפגשו ילדים ניצולים – באירופה ובארץ – למשל ברכה חבס, שושנה שרירא ובנימין טנא,²³ אך הפעם "מכלי ראשון" (לכאורה, משום שהוא ספרותי), כיומן, שהוא גם מלומד: מפורט, מתוארך ורחב יריעה, באופן שעשוי להפליא גם קוראים בני זמננו, גם אם לא כל פרטי תאמו את המציאות ההיסטורית לאשורה.²⁴

במשפט אייכמן עצמו לא עלה לדיון ממשי הפצע הפתוח של סוגיית שיתוף הפעולה, עניין המזוהה במחקר עם טענתה של חנה ארנדט, שטענה כי שיתוף הפעולה הביא למספר קורבנות גדול מכפי שהיו הנאצים משיגים אילו היו היהודים לא

21 שרה נשמית לתולדות השואה והמרי: ספר עזר בהוראה למורה, למדריך (1961). ההדגשה במקור.

22 אחד עשר פרקי הסדרה גוללו את תלאותיו של אב יליד גרמניה (בשם "אמיל"), שנעלם בבגרותו אך השאיר אחריו יומן, ובו תיאר את מוראות השואה שאותן עבר כילד. סיפור המסגרת היה מפותל; את היומן תיווך לבנו בן ה-12 של האב הנעדר סב המשפחה, ואת אפיוודות ההקראה של הסב לנכדו העביר לקוראי "הארץ שלנו" ילד יליד הארץ, ידידו של אותו נכד, שנהג להתארח בבית הנכד. ניכר היה כי באמצעות הסיפור ביקשה נשמית לגולל בפני הקורא את מסכת השואה ולכלול בה כמה שיותר פרטים. בין היתר אמיל הגיע לפראג, ללודז' ולוורשה, במנוסתו עם משפחתו מהנאצים, פגש ביצחק קצנלסון והיה שותף זעיר במרד גטו ורשה.

23 שלושתם היו סופרים לילדים, שהתעניינו בילדים ניצולים וכתבו עליהם. ברכה חבס (1900–1968) הייתה ממקימי "דבר לילדים" (יחד עם העורך, יצחק יציב, ונחום גוטמן); בנימין טנא (1914–1999) היה עורך "משמר לילדים" שנים ארוכות, ושושנה שרירא (1917–2003) כתבה ב"הבקר לילדים". על השתיקה וההשתקה שאפיינו את היחס לניצולי לשואה בספרות הילדים על סף הקמת המדינה, ראו יעל דר ומספסל הלמודים לקחנו: היישוב לנוכח שואה ולקראת מדינה בספרות הילדים הארץ-ישראלית, 1939–1948 225–258 (2005).

24 חנה יבלונקה, בספרה ילדים בסדר גמור (2018), ספר מחקרי אישי שביקש לתאר את התבגרותם של יהודים ישראלים ילידי שנת 1948, ביניהם בני הדור השני לשואה, התפעלה מסיפורה זה של נשמית: "גם ממרומי שנותי, כשאני, כמו שאר בני דורי, חשופה לחלוטין מזה שנים ארוכות לסיפור השואה, נסחפתי אחר סיפורה של נשמית ונדהמתי מעומק ומרוחב המידע ההיסטורי שקופל בו כבר בעת כתיבתו, לפני למעלה מ-50 שנה", כתבה; שם, עמ' 143.

מאורגנים ונטולי הנהגה.²⁵ בניגוד לכך, בתוך סיפורה של נשמית הונכחה תופעת שיתוף הפעולה בכל זאת, גם אם בקצרה. כך, בעקבות שאלת הנכד "סבא, סבא, לשם מה נחוץ היה לגרמנים קודם לבחור ביודנראט ותיכף להרגו?", בעקבות תקרית שכזאת, ענה הסב תשובה כללית על שיטות הטרור של הנאצים, שגם הציבה אותם כפושעים נגד האנושות באשר היא וגם הסיטה את הדיון מעיסוק שיפוטי ביודנראט עצמו:

זאת היתה שיטה כזו, שיטה נאצית, מעובדת היטב ומחושבת לפרטי פרטיה. הגרמנים ביקשו להטיל את פחדם על העמים הכבושים, לכן רצחו אנשים ברחובות, תלו אזרחים שלווים בפומבי, לקחו בני ערובה וירו בהם. על ידי הטלת פחדם על האוכלוסין בארצות הכבושות, ביקשו להכניעם לרצונם, להניאם מהתנגדות לרצון הכובשים. בהטילם את מוראם על האנשים, יכלו ביתר קלות לשדוד את רכושם, לגזול מהאיכרים את פרי-עמלם, להכריח את האנשים לעבוד לטובתם ללא גמול. על-ידי איומים בעונש מוות הכריחו את הנוער לנסוע לגרמניה לעבוד בבתי-חרושת, במשקים הכפריים ובמשק הבית של האדונים הגרמנים (חוברת 34).

כלומר, לפי נשמית כאן, עצם מינוים של היודנראטים לתפקידיהם הוצג כחלק מפשעיהם הכלליים של הנאצים. אומנם לא היה כאן הסבר ישיר לתופעת היודנראט, אלא מעין הגיג כללי על שיטותיהם של הנאצים; אבל העובדה שהגיג זה הועלה בתשובה לשאלה על היודנראט, מחברת כשלעצמה את התופעה להיבט מורכב של כאוס והיעדר בחירה מושכלת בתפקיד מצידם של מי שנדרשו למלא אותו. מורכבות עלתה גם מאחד מפרקי הסיפור שבו יוחסו לאדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט מגטו ורשה שהתאבד, תכונות אנושיות המעבירות תחושת ייאוש.²⁶ במסגרת התיאור, לא רק הופנתה אצבע מאשימה נחרצת כלפיו, גישה שרווחה בציבוריות בישראל, אלא גם הועלו תהיות לגביו:

הגיטו כמקרה. שמועות שונות מהלכות בו. בלילה שבין ה-23 ליולי ל-24 מצאו את יו"ר היודנראט, את המהנרס אדם צ'רניאקוב, מת. הוא איבד את עצמו לדעת בחדר עבודתו. למה? ההכיר סוף-סוף בכשלונו, כי שיתף פעולה עם האויב? ודאי ידע את האמת על הגירושים. ודאי ידע, מהן כוונותיהם של הגרמנים. אבל למה נהג כפי שנהג?

25 חנה ארנדט אייכמן בירושלים, לעיל ה"ש 10, עמ' 121–143. ונקודתית: שם, עמ' 128, 134. כמו כן, ראו ליאורה בילסקי "תחרות מספרי הסיפורים במשפט אייכמן" חנה ארנדט בירושלים 257 (סטיבן א' אשהיים עורך, 2007).

26 על דמותו של צ'רניאקוב ראו למשל אצל ישראל גוטמן "אדם צ'רניאקוב – האיש והיומן" ילקוט מורשת י 122 (התשכ"ט); נחמן בלומנטל "קדוש מעונה או גיבור? בשולי יומנו של אדם צ'רניאקוב" יד ושם 155 (התשכ"ח); חווי דרייפוס (בן-ששון) "לדמותם של ראשי היודנראט בשואה – מבט מתוך יומני התקופה" בשביל הזיכרון 36, 27 (התש"ס); בתיה דביר "דמותו של יו"ר היודנראט של יהודי ורשה כפי שהוא משתקף מיומנו ובעיני בני זמנו" ילקוט מורשת עה 27 (התשס"ג); ראול הילברג "מי היה אדם צ'רניאקוב?" ילקוט מורשת כז 95 (התשל"ט).

למה הלך לעולמו מבלי להודיע לגיטו? מבלי להזהירו? ... כלום פחד, כי על-ידי גילוי-האמת יורע המצב עוד יותר? כי בגיטו ישתררו בהלה ויאוש? ואולי קיווה, למרות הכל, כי אחרי הקזת הדם המרובה, עדיין יישאר שריד ופליט לקהילת וארשה? (חוברת 36).

גישה זו הייתה אומנם שיפוטית ואפולוגטית – היא תיארה את פועלו של צ'רניאקוב ככישלון בעצם כך ששיתף פעולה עם האויב והניחה שהבחירה בתפקיד הייתה בידיו. בד בבד, נשמית הייתה גם סלחנית, כשייחסה לצ'רניאקוב תכונות אנושיות חיוביות, בהן אמפתיה לתושבי הגטו ודאגה לעתידם; ודוק: לא רק מתוך "בהלה" חשש צ'רניאקוב, כתבה נשמית, אלא גם מתוך "ייאוש", ולא רק כישלון הינחה אותו, אלא גם תקווה כי קהילת ורשה לא תיכחד. בהקשר זה יצקה נשמית תוכן אנושי קונקרטי כמושג "האזור האפור", כשהדגישה את הסערה הרגשית שחווה צ'רניאקוב, בבחינת תולדה של המצב, וגם את זו שלה עצמה, כמי שייחסה לו תחושות אלה, והודהתה עם מצוקתו – לא עניין של מה בכך כאמור בשנים שלאחר קום המדינה בארץ, כפי שתיארה גם ברוט בספרה את ההווי באותם ימים.

חשוב לציין, מבחינת האווירה הכללית של אותו זמן, כי עיון בכתביה של נשמית עצמה בשנים שקדמו לסדרה אינו מעלה בהכרח גישה מרוככת או סלחנית כלפי היהודים שנאלצו לשרת את הנאצים, אלא תנודתיות ביחס לנושא. למשל ב-1959, לפני משפט אייכמן, כתבה בלהט, בכובעה כניצולה-מחנכת, ביקורת ספרות על ספר שעסק ביודנראטים (מאת ליב גרפונקל, שהיה לדבריה עסקן ציבורי וציוני מסור ועורך דין ידוע בקובנה לפני המלחמה, ובהמשך – סגן יושב ראש מועצת הזקנים בגטו של עירו).²⁷ בביקורת קבעה נשמית כי שתי דרכים היו לגטאות, האחת טובה ונכונה – דרך המרד, והאחרת רעה ונפסדת – דרך "ההבלגה" של היודנראטים כלפי דרישות הנאצים. אלה, בצד העובדה שהמחבר, לדברי נשמית, הפגין בכתביהו אחריות למעשיו, וכי מן הספר, כך כתבה, עלתה גם דמותו האצילה של יושב ראש מועצת הזקנים בגטו (שגזר על עצמו מיתת רעב). בכך הצטרפה, כמובן, לדיון הציבורי בנושא, ולקחה בו צד, באמצעה גישה שיפוטית כלפי שיתוף הפעולה.²⁸

27 ליב גרפונקל *קובנה היהודית בחורבנה* (1959).

28 שרה נשמית "מן הספרות על תקופת השואה – שתי דרכים היו לגיטאות" (1959) [ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה, לא מסומן]. מקור הכותרת בפראפרזה על דבריו של נתן אלתרמן שנכתבו בנושא בתקופת משפט גרינוולד שעורר את פרשת קסטנר. במדורו ב"דבר", "הטור השביעי", התייחס אלתרמן למשפט הדיבה שהפך למשפט ציבורי בעניינו של ישראל קסטנר, כאמור – יהודי-הונגרי שפעל בתקופת השואה להצלת יהודים ונחשד בהצלה סלקטיבית של קרובים ומיוחסים אגב שיתוף פעולה עם הנאצים. אלתרמן ראה חשיבות מוסרית בעצם ההצלה של קסטנר, וכתב כי אין להבחין בין גבורת המורדים לבין תגובתם של שאר קורבנות השואה – בכללם אלה שנאלצו לשרת את הנאצים. לניתוח מקיף של על הפולמוס שעוררה כתיבתו של נתן אלתרמן, ראו גם אצל Leora Bilsky, *In a Different Voice: Nathan Alterman and Hannah Arendt on the Kastner and Eichmann Trials* I THEORETICAL INQUIRES L. 509 (2000).

נראה כי בעקבות משפט אייכמן שינתה את גישתה לנושא; במאמר שפורסם ב"אורים", כתב עת פדגוגי חשוב באותם ימים, שהוקדש למשפט בשנת 1961, וראה אור בסמיכות זמנים לסיפור "זה קרה לאמך ולאביך, בני", כתבה כי יש ללמד את הצעירים להפגין סלחנות כלפי ניצולי השואה באשר הם: **"אין להתיר לתלמידים את השימוש בביטוי 'הלכו כצאן לטבח' כשהמדובר הוא ביהודי הגיטאות [...]. לא תמיד התנהל המאבק עם נשק ביד. יש להקנות ידיעות על כל צורות המאבק"**, כתבה, ומכאן ניתן היה להבין כי גישתה התרככה עתה, לפחות כלפי מי שלא מרדו.²⁹ ובאמת, גם בסיפורה לילדים, התעכבה נשמית לא מעט על מאבק ההירדות היום-יומי והלא תמיד הרואי של היהודים בשואה.³⁰

קשה להסביר את הפער הזה בכתיבתה, אבל אפשר לנסות; ייתכן שההסבר לכתיבתה ה"סלחנית" של נשמית בסיפור מתקופת המשפט, שגולם בסיפור בתיאור משתפי הפעולה כקורבנות ובניסיון לרדת לתהליך המחשבתי והרגשי שעבר אדם צ'רניאקוב, טמון בסערת הרגשות שעורר בה המשפט באשר לראיית היהודים כקורבנות כולם, כפי שכיוון האזנר להציגו במשפט, באופן שיצר לראשונה את התודעה העולמית לגבי השואה. משפט אייכמן נתן, באופן פומבי משמעותי, פתחון פה לניצולים שהביאו את עולמם הישן לבית העם החדש בירושלים, והוליד גילוי אמפתייה מסוים לניצולים, שכאן, אולי, מצא ביטוי גם ביחס למשתפי הפעולה.³¹ ייתכן שיש לקרוא את העניין גם בצירוף ייעודו של הסיפור הזה לקהל של ילדים, שבמקרה זה

29 שרה נשמית "לימוד קורות השואה – מה וכיצד?" **אורים יח** – בית הספר בימי המשפט 498, (התשכ"א).

30 וראו במאמרי: טליה דיסקין "זיכרון, עדות ונקמה במשפט הפלילי: על סיפור בהמשכים לילדים מאת שרה נשמית (שנר) מתקופת משפט אייכמן" (בדפוס).

31 בכתיבה הספרותית שיועדה למבוגרים (ועדיין לא לילדים) התרחב מעגל המשתתפים על השואה באופן דרמטי בעקבות משפט אייכמן. הידוע מבין המשתתפים החדשים היה חיים גורי, שחשיבותו הייתה דווקא בכך שהתייחסותו נבעה מעמדתו בשדה כסופר "צבר", שתיאר בספרו פורץ הדרך **מול תא הזוכית** (1962) את ההלם שאחז בו לנוכח העדריות שפרצו את דממת הניצולים והארכיונים. במרוצת שנות ה-60 פרסמו כמה מסופרי דור העצמאות רומנים על השואה; כך ספרו האוטוביוגרפי של יהודה עמיחי **לא מעכשיו לא מכאן** (1963); **פצעי בגרות** של חנוך ברטוב (1965); **לזכור ולשכוח** של דן בן-אמוץ (1968) ו**אדם בן כלב** לירום קניוק (1969). גם סופרים ניצולים הירבו לפרסם אחרי המשפט; כך אהרן אפלפלד, בן ציון תומר, איתמר יעוז-קסט ודן פגיס. ראו עוד אצל דן לאור "אוניברסיטה פתוחה המשנה את מושגי הזיכרון הלאומי" **שישה מיליון קטגורים: מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן** 202 (נאוה שרייבר וצבי מאיר עורכים, 2011). גם מדרך ספרי השואה הילדים הועשר אחרי המשפט, אם כי לא מייד, כשבמיוחד בהקשר זה יש לציין את אורי אורלב (אורלובסקי), ניצול שואה בעצמו, שברבות השנים עסק בה במישרין ובעקיפין בספריו לילדים – **האי ברחוב הציפורים** (1981) ו**סבתא סורגת** (1981).

תורגם על ידי נשמית להלך רוח עדין יותר מבעבר.³² ועם זאת, חשוב להדגיש שוב שביטויים מסוג זה כלפי משתפי פעולה לא היו נפוצים באותה עת בשיח הישראלי הכללי, כך שפן זה של סיפורה של נשמית היה, כמו ביחס לעניינים אחרים ידועים, בגדר יוצא מן הכלל המעיד על הכלל.³³

שתי הדוגמאות הללו, המצביעות על התייחסות לתופעת שיתוף הפעולה עם הנאצים בתרבות הילד בשנות ה-50 וה-60 – של מדורו של וולק ושל נשמית בסיפורה המתייחס לסוגיית שיתוף הפעולה – הן מבחינת נדירותן והן על פי תוכנן, מעידות על הקושי של החברה הישראלית לתפוס את תופעת שיתוף הפעולה בהקשריה ההיסטוריים במחנות ועל האמביוולנטיות כלפיה ככל שהדבר נגע למשתפי הפעולה עצמם. אצל וולק נחשב האב ל"קאפו רע" כברירת מחדל (גם אם התפיסה הרווחת במדור הייתה שהילד אינו צריך לשלם על מעשי אביו); אצל נשמית נרשמה סלחנות מסוימת המעידה על הצורך להנחיל לילדים הכלה, חמלה והבנה כלפי תופעת שיתוף הפעולה, אך בד בבד היא גם הכילה הנחה לגבי השליטה באפשרות לשתף פעולה עם הגרמנים, נכתבה בנימה אפולוגטית, ויש לקוראה יחד עם תפיסתה המוקדמת כלפי התופעה. יחד, והיות שתרבות הילד של התקופה לא הייתה משופעת התייחסויות לנושא, הם נותנים תמונה מקוטעת וחסרה – כמו זו שאפינה את תפיסת התופעה בארץ – וכפי שמרבה לכתוב עליה גם ברוט. ולבסוף, מעניין לשים לב גם לכך שממילא נעדרו משני ביטויים אלה נשים משתפות פעולה – סוג שיתוף פעולה שקיבל הדים שליליים במיוחד באותה עת, כמתואר באריכות אצל ברוט.³⁴

32 להתייחסות של ברוט עצמה לאופן שבו יכולה להשתנות אפילו עדות על פי קהלי יעד שונים ראו רבקה ברוט "צביה לובטקין: בין 'הפרטי' ל'ציבורי', בין הגוף לסמל" **דפים לחקר השואה** כג 81 (2010).

33 מגמת ההתעלמות משיתוף הפעולה של יהודים עם הנאצים נעדרה (ואולי טוב שכך) מעוד סוגה חשובה שהשפיעה על צעירים (בני נוער) באותה עת – ספרי הכיס. חוקרת הספרות ניצה בן-ארי מציינת בספרה על אודות סוגה זו בארץ כי שני דגמי ספרים שדנים בשואה, ובמחנות הריכוז של הנאצים בפרט, זכו להצלחה מסחרית בשולי התרבות העברית של שנות ה-60: ספריו של ק. צטניק (יחיאל דינור) שתיעד בלשונו הציורית את זוועת מחנות ההשמדה (החלו לראות אור במחצית השנייה של שנות ה-40), וחוברות הסטאלג הפורנוגרפיות, שתיארו עינויי מין סאדיסטיים במחנות שבויים, שהופיעו מראשית שנות ה-60 בפורמט של כריכת קרטון זולה, מעוטרת בציורים צעקניים וקיטשיים שהועתקו ממגזינים זרים ותיארו בין היתר נשים חשופות חזה מצליפות בשבויים כבולים. בן-ארי כותבת שהסטאלגים לא עסקו ביהודים, אולי מחשש המו"לים והמחברים מתגובות נזעמות של הציבור, סיכון משפטי או רגישות לנושא. וראו ניצה בן-ארי **דיכוי הארוטיקה: צנזורה וצנזורה-עצמית בספרות העברית, 1930–1980** 152–166 (2006).

34 וכעולה באופן מובהק מתיאורו של העיתונאי דוד גלעדי במעריב ממאי 1951 את הנשים הנאשמות במשפטי משתפי הפעולה בארץ ככאלה ששתי אפשרויות קיצוניות לפרשנות קיימות לגביהן: או לראותן כשטניות, או לראותן כקורבנות מוחלטים. ראו דוד גלעדי "משפטי הקאפו יתחילו בקרוב" **מעריב** 4.5.1951, 2 (אצל ברוט, לעיל ה"ש 3, בעמ' 367–368).

במקום סיכום

ברוט מסיימת את ספרה בדיון נורמטיבי על אודות דמותה של תופעת שיתוף הפעולה בחברה הישראלית כיום. היא מציינת כי מאמצע שנות ה-60 הצטמצם מספר משפטי שיתוף הפעולה בארץ, ומסבירה את הדבר בהתעמעמות הצורך בכירור פנים-יהודי כפי שהדבר נעשה במשפטי היהודים בעידן שלאחר משפט אייכמן, בהשתנותה של הגישה השיפוטית שהפכה למחמירה פחות, וכן באי הגשת תלונות במשטרה, תוצאה של הזדקנות הניצולים והתקוות הרגשות שאפיינה את חלוף הזמן. בצד זה, ברוט מדגישה כי תופעת שיתוף הפעולה לא נשכחה לגמרי בתרבות הישראלית, וכי האופן שבו היא נזכרת אינו משקף את הסוגיה המסוכסכת והמורכבת שהייתה אלא דימויים שטחיים, סטראוטיפיים ומבזים; "קאפו", לדידה, הוא שם גנאי כיום, כפי שעולה מהתבטאויות פוליטיות שונות.³⁵

בהקשר זה, מעניין לחשוב על מסלולי התקבעות דמותו של משתף הפעולה בחברה הישראלית; עדות למסלול כזה ניתן לזהות בכתיבה מאוחרת בהרבה שהתייחסה לתופעת שיתוף הפעולה של יהודים עם הנאצים, מאת סופרת ומאירת בת זמננו, המזוהה, ברוח רשימה זו ממש, בעיקר כיוצרת לילדים. כוונתי לאלונה פרנקל (ילדת שנת 1937), שאיוריה צבעוניים, שמחים ומאירים וגישתה לילדים רגישה ומלאת הומור. אלונה פרנקל עצמה נושאת עימה כאב מעברה כילדה שעברה את השואה עם הוריה במסתור בפולין הכבושה. על תקופה זו כתבה ספר למבוגרים – "ילדה", שגם זכה בפרס ספיר לשנת 2005, ובהמשך פרסמה שני ספרי המשך ל"ילדה": "נערה" ו"אישה: חיים ובעלי חיים".³⁶ בשני הספרים האחרונים – שאומנם יועדו גם הם למבוגרים – תיארה את המשך חייה בארץ, לאחר עלייתה עם שני הוריה לישראל: בספר "נערה" תיארה את נערותה כמתבגרת גלותית בעלת מבט חד וחודר, הרואה כל פרט בחברה הישראלית המתהווה, וב"אישה" מתוארים חייה כעקרת בית – אם ורעיה – מהורהרת, בעלת נפש של אומנית, שעצב מלווה אותה כל העת, לאחר "שהכל כבר לכאורה הסתדר", ככתוב על העטיפה האחורית של הספר.

מכל מקום, בין אפיזודות יום-יומיות שונות המתוארות ב"אישה" היא גם מספרת שבאחד מביקוריה בקצבייה, כחלק ממטלות הבית בשנות ה-60, סיפר לה הקצב שלה, מוטקה לינצ'בסקי, המחויך בדרך כלל, בסערה בלתי אופיינית ובשפה שבורה והמומה, כי "ברחוב, כך סתם ברחוב, ראה פתאום את הבן-אדם שהיה קאפו סדיסט ואכזר, רוצח,

35 ברוט מפנה למאמר של ליאורה בילסקי וחמדה גור-אריה על השימוש בביטויים שנקשרים בשואה בהקשר של משפטי דיבה בארץ [ברוט, לעיל ה"ש 3, עמ' 420, ה"ש 6; ליאורה בילסקי וחמדה גור-אריה "בזכות המבוכה" ה"ודנראט" במבוך המשפט, הזיכרון והפוליטיקה" **משפט וממשל** יב 33 (התש"ע)], ובפתח הספר מתייחסת גם להתבטאות ברשת נגד זהבה גלאון מה-11 בדצמבר 2017, כי היא "קאפו בשירות האסלאם" (ברוט, לעיל ה"ש 3, עמ' 12, ה"ש 4).

36 אלונה פרנקל **ילדה** (2004); **נערה** (2009); **אישה: חיים ובעלי חיים** (2012).

במחנה הריכוז שלו. ככה, פתאום, בלב הצהריים³⁷. אזכורה של פרנקל את הסוגיה מעלה שוב את נושא המפגש היום-יומי עם התופעה, זה שקרה במפתיע: בקולנוע, אצל הירקן, הקצב וברחוב (וכעולה משמו של ספר מחקר נוסף שעסק בתופעה, "קאפו באלנבי"),³⁸ והפעם מנקודת מבט של אישה ישראלית בוגרת, בתקופה מתקדמת יחסית שאליה מגיעה גם ברוט במחקרה. פרנקל מספרת שמוטקה הקצב הלך להתייעץ עם הרב שלו האם כדאי לספר כי ראה את אותו קאפו, כדי לקדם את העמדתו למשפט, שכן היה לדידו "סדיסט ורוצח" – אבל הרב התנגד, בטיעונים "שהרי מדובר בכך-אדם יהודי", ו"בסוגיה זו יפה השתיקה". "והיהודי הזה, גוטשמן, הקאפו, שהיה סדיסט ורוצח, היה בעל זקן וחובש מגנבעת ומתחת לה כיפה. גם למוטקה לינצ'בסקי", הוסיפה פרנקל, "יש כיפה".³⁹

נראה כי אפיוודה קטנה זו יכולה ללמד על נתיב אפשרי שעבר מושג הקאפו בחברה הישראלית; ראשית בתיאורו הכואב של הקצב ניצול השואה, שחרץ את משפטו של הקאפו מבחינה חברתית, ואומץ מקץ שנים, ודאי מתוך אמפתיה, על ידי פרנקל. אבל יותר מכך, בתגובת רבו של הקצב, שביקש להשתיק את הפרשה, "שהרי מדובר בכך-אדם יהודי" וכו' – ואפיינה, במידה דומה גם אם באופן אחר, גם את המערכת עצמה; כפי שכותבת ברוט, במרוצת השנים פורסמו רק מעט פסקי דין, ככל הנראה כעניין שבמדיניות שנועדה למנוע פרסום של הליכים שעסקו בהתנהגות יהודים בתקופת השואה ולהצניע מן הציבור את הסוגיה הקשה.⁴⁰

כפי שניסיתי להראות במאמר, אפשר לאתר את האופן שבו הייתה התופעה לגנאי בהיסטוריה החברתית ולמצוא אותה גם בתרבות הילד של שנות ה-50 וה-60, המהווה מקרה פרטי שהנושא נכח בו. מן העדויות הספורות שמצאתי (ואולי ישנן עוד, אבל בוודאי לא רבות), עולה תפיסה של משתפי הפעולה כאנשים שכשלו מוסרית, אך כי בשני המקרים היה גם ניסיון להעביר את מורכבותה ואף להתגבר על הקושי המוסרי שהעמידה: אצל וולק דומה כי הייתה חתירה להתמודד עם השלכות התופעה באמצעות הטבה עם בנו של הקאפו לשעבר, ואצל נשמית, לפחות בסיפור שהובא במאמר (אך לא במקור הנוסף), היה ניסיון להציג גם את הצד האנושי של התופעה ואת מצוקותיו של בעל התפקיד, אם כי בצד תחושת הכישלון האישי שלו. מתוך מודעות לשדה תרבות הילד של התקופה, וגם מבלי לחטוא בחטא של "אנכרוניזם ילדי", קרי, בציפיה מתרבות הילד להתמודד עם נושאים קשים לעיכול בזמן קרוב מדי לאירועים, במיוחד במאה העשרים המכונה גם "המאה של הילד", אפשר לטעון שתיווך לילדים של סוגיות כאובות ממילא התקיים בטקסטים לילדים שראו אור במהלך המאה בהודמנויות אחרות. אבל יותר מכך: העברה של שברי דברים, בשילוב עם עמדות לאומיות שרווחו באותה תקופה ויוסדו על דמותו של "יהודי חדש", רצוי גיבור (חייל או מורד בנאצים), שנבנה על אחרותו של היהודי הישן הגלותי וזוהה כמשתף פעולה בוגדני ודמוני,

37 אלונה פרנקל אישה: חיים ובעלי חיים 58 (2012).

38 איתמר לוין קאפו באלנבי: העמדת יהודים לדין באשמת סיוע לנאצים (2015).

39 ראו לעיל ה"ש 37.

40 ברוט, לעיל ה"ש 3, עמ' 168.

מרושע ו/או חלש אופי, גם הם דישנו את הקרקע בדעות קדומות, הירוּו אותה בארס ולא התמודדו עד תום עם ביאור מציאות החיים בשואה ועם מושג "האזור האפור". טיפול מקוטע זה בתופעה לאורך השנים יכול גם הוא להסביר את רידוד הדיון ומשיכתו לכיוונים פוליטיים בהווה ימינו – אחרי הכול, הילדים של פעם הם המבוגרים, ולפעמים גם הטוקבקיטים, של היום. לכן, לצד מחקרה-סיפורה של ברוט, המשלים את היריעה בהיסטוריה היהודית-ישראלית בהקשר של תופעת שיתוף הפעולה של יהודים עם הנאצים בתקופת השואה, ביקשתי להפנות ברשימה זו אור קטן גם אל עולמו של הילד באותה תקופה בארץ (ומלאכה מחקרית נוספת נדרשת כמובן כדי לבחון גם את הצד השני של המטבע – היחס לנושא בקרב ילדים במחנות העקורים בתרבותם "שם", אם אכן מצוי לו תיעוד). המבט בתרבותם של הילדים מצביע, לדעתי, מזווית אחרת על אותו קשר חמקמק שבין המשפט והחזרה לחיים, ובין הנטיות – להדיר, להאשים, לנקום ולזכור-לנטור, והאפשרות – להכיל, להבין, לזכות, לסלוח ולשחרר – ולא שזה קל. גם – ואולי בעיקר – לא למבוגרים.